

JOANNA ZIELIŃSKA

Przemoc wobec dzieci i młodzieży a prawa dziecka w świetle idei Janusza Korczaka i dokumentów międzynarodowych

W czasach, w których żyjemy coraz większy problem stanowi przemoc wobec dzieci. Sytuacja ta wymaga poświęcenia coraz większej uwagi ze względu na ilość przypadków owej agresji, o których słyzy się na forum społecznym. Według norm, które stanowi uchwalona przez ONZ w 1959 roku Deklaracja Praw Dziecka, każde z nich powinno mieć zapewnione takie prawa jak: „możliwość szczególnej ochrony prawnej, prawo do nazwiska i obywatelstwa, możliwość korzystania z pomocy socjalnej, szczególnej opieki, gdy wymagają specjalnej troski, miłość i zrozumienie, bezpłatną i obowiązkową naukę na poziomie co najmniej podstawowym, pierwszeństwo w zakresie otrzymywania ochrony pomocy, ochronę przed zaniedbaniem, wyzyskiem i okrucieństwem, wychowanie w duchu zrozumienia, braterstwa i tolerancji”¹.

Osobą, która zadedykowała swoje życie walce o prawa dziecka był Janusz Korczak. Jego naczelną życiową zasadą była walka o dobro dziecka, którą utożsamiał z drogą ku lepszej przyszłości świata. Jako pierwszy podniósł problem ochrony praw dziecka, wyraził je formułując kwestię właściwego traktowania dziecka w perspektywie jego praw, całkowicie przeciwstawiając się przemocy wobec dzieci. O tym jak Janusz Korczak był oddany dzieciom

¹ E. Czyż, *Prawa Dziecka*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 2002, s. 10–11.

świadczą wyrażone poetycko słowa Stefanii Ney, które warto przytoczyć:

„Gdyby wziąć wszystkie uśmiechy dziecięce, uśmiechy kwiatów i uśmiechy ptaków, uśmiech poety i uśmiech lekarza – powstałby wiersz o Januszu Korczaku”.

„Wiersz o człowieku, co w czasach ciemności, na obłąkanym z nienawiści świecie, miał jasne serce i miał jasne myśli, wiersz o człowieku, co ukochał dzieci”². Są one powszechnym przekonaniem o tym, że Janusz Korczak stał się symbolem wierności najwyższym nakazom moralnym, ofiarności i poświęcenia dla dobra dziecka w walce o lepszy świat. Są one punktem wyjścia do interpretacji działalności Janusza Korczaka, który od wczesnej młodości tworzył wizję szczęśliwego świata dziecięcego upominając się o prawa dziecka, bez reszty do końca życia poświęcając się dzieciom, dzieciom-sierotom, które mu zaufały, a których nie można było ocalić³.

Analizując niedomagania w stosunku do dziecka uwaga Korczaka skupiała się na pozycji i sytuacji dziecka, które było jego zdaniem zaniedbywane, lekceważone, krzywdzone przez dorosłych. Z tego przekonania wyrosła swoista Korczakowska historiozofia, dzieląca społeczeństwo na klasę ludzi dorosłych nieliczących się z dziećmi, działających samowolnie oraz na klasę dzieci uciśnioną, sponiewieraną, pozbawioną jakichkolwiek praw. Korczaka interesował los każdego dziecka bez wyjątku⁴, a jego celem była walka o prawa dziecka: Sprawy poruszane przez Korczaka skupiające się na dziecku, jego prawach i walki o nich są od dawna bardzo nieustannie aktualne, czego przykładem jest II wojna światowa i sytuacja dziecka w czasach tej wojny i w czasach powojennych, do dziś dnia. W czasie wojny dziecko było tak samo poniewierane, katowane i zabijane jak dorośli, tak jak by to ono wywoływało chciwość, nienawiść. Tak samo spotykała je nędza, bez-

² A. Szlązakowa, *Janusz Korczak*, Warszawa 1978, s. 6.

³ *Ibidem*, s. 7–15.

⁴ M. Falkowska, *Myśl pedagogiczna Janusza Korczaka. Nowe źródła. Tom II*, Warszawa 1983, s. 9.

domność, obóz zagłady. Mimo, że w 1959 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło i uchwaliło powszechną Deklarację Praw Dziecka, która jest naszym współczesnym „wyznaniem wiary” na płaszczyźnie wychowania i opieki nad dzieckiem, nadal jest powszechnie wiadomo, że ciągle na świecie setki milionów dzieci cierpią głód, są pozbawione wszelkiej szkoły i oświaty. W każdym kraju są tysiące i miliony dzieci wymagających szczególnej troski i opieki, dzieci opuszczonych, porzuconych, demoralizowanych, sierot i sierot społecznych, dlatego wizja przyświecająca Januszowi Korczakowi, trybuna i wychowawcy mas dziecięcych jest nadal aktualna⁵. Korczak, jako rzecznik spraw i praw dziecka jest szczególnie bliski naszym czasom, gdzie wciąż słychać o przemocach wobec dzieci, dzieci-wychowanków, którym Janusz Korczak poświęcił swoje życie.

Bohaterska śmierć Janusza Korczaka i jego dzieci wraz z jego dorobkiem pisarskim, wychowawczym i pedagogicznym urosła do rangi najwyższego moralnego symbolu człowieczeństwa, o czym świadczy uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 września 2011 w sprawie ustanowienia roku 2012 Rokiem Janusza Korczaka. W 2012 roku upłynęło 70 lat od tragicznej śmierci Janusza Korczaka. Mija jednocześnie 100 lat od założenia Domu Sierot w Warszawie przy ulicy Krochmalnej.

Rok Janusza Korczaka można uznać za wielką lekcję, program edukacji społecznej, która została skierowana do dorosłych i dzieci, do organizacji rządowych, samorządowych, do ludzi mediów i polityki, do Kościoła, szkół, a w szczególności do rodziny i rodziców. Jak pisze RPD M. Michalak: „Tak wiele możemy nauczyć się od Korczaka. Jego postać, jego życie powalają nam lepiej poznać, zrozumieć, mądrzej wychować nasze dzieci, rozwijać z nimi lepsze relacje i wspólnie budować przyszłość dzieci, rodziców i całego społeczeństwa”⁶.

⁵ *Ibidem*, s. 93–94.

⁶ M. Michalak, Cykl Konferencji „Nie ma dzieci są Ludzie” w ramach obchodów roku J. Korczaka, Rzeszów 2012, s. 1.

Idea Janusza Korczaka znalazła odzwierciedlenie we współczesnych systemach prawnych: międzynarodowym i krajowym. Zapewniają one zdecydowanie większą ochronę dzieciom, a wiek XX wniósł wiele szlachetnych inicjatyw odnoszących się do ochrony praw człowieka. Systematycznie wzrasta na świecie ranga ochrony praw dziecka. Znalazła ona swoje odzwierciedlenie w konkretnych regulacjach prawnych zarówno na płaszczyźnie międzynarodowej jak i krajowej, ukazując wielostronne wysiłki i współpracę różnych organizacji, państw, społeczności i osób autentycznie oddanych sprawom dzieci na całym świecie⁷.

10 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło Powszechną Deklarację Praw Człowieka, dokument prawa międzynarodowego, który chronił prawa dzieci, jako prawa człowieka. Stanowi ona, iż macierzyństwo i dzieciństwo powinny być otoczone specjalną troską i pomocą ze strony państwa. Zawiera ona także postanowienia, zgodnie z którymi dzieci, bez względu na ich pochodzenie, mają prawo do korzystania z takiej samej ochrony socjalnej⁸.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jest pierwszym w historii aktem międzynarodowym, ujmującym prawa człowieka w sposób kompleksowy, nie pomijającym praw, które dotyczą dziecka i jego rodziny. Uchwalenie Deklaracji było pierwszym krokiem ONZ do przyjęcia w 1966 r. Międzynarodowych Paktów Praw Człowieka. Wraz z Deklaracją stanowią one podstawę systemu międzynarodowej ochrony praw człowieka. Każdy z Paktów obok wolności i praw skierowanych do każdego człowieka, w tym również do dzieci, uwzględnia też i takie, które dotyczą wyłącznie dzieci. Należą do nich: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich

⁷ E. Kantowicz, *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF*, Warszawa 1996, s. 119.

⁸ T. Franosz, *Stosowanie kar cielesnych wobec dzieci a prawa człowieka* [w:] Z. M. Dymińska (red.), *Konteksty prawa i praw człowieka*, Kraków 2012, s. 47–48.

i Politycznych⁹ (Pakt Polityczny) oraz Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych¹⁰.

Najistotniejsze znaczenie w MPPOiPma artykuł 24. Zapewnia on pełną ochronę praw dziecka, a także zaleca społeczeństwu, rodzinie i państwu stałą troskę o pełny rozwój psychofizyczny i społeczno-moralny dziecka i stałą ochronę jego praw¹¹. „Art. 24 stanowi, że każde dziecko bez względu na rasę, płeć, religię, pochodzenie narodowe lub społeczne, własność lub urodzenie ma prawo do ochrony jakiej wymaga jego status małoletniego. Ponadto każde dziecko bezzwłocznie po urodzeniu powinno być zarejestrowane i posiadać obywatelstwo¹²”. Natomiast Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych bierze pod uwagę potrzebę ochrony rodziny dla dobra dziecka.

Zasadniczo wszystkie artykuły Paktów dotyczą wszystkich ludzi, a więc i dzieci, kilka z nich wiąże się bezpośrednio z osobą dziecka i jego sytuacją w rodzinie. Są to artykuły, które bezpośrednio korespondują z ONZ-owską Deklaracją Praw Dziecka z 1959 r. Dokument ten powstał po ponad trzydziestu latach od ogłoszenia Deklaracji Genewskiej i jest kolejnym istotnym krokiem w ewolucji praw przyznawanym dzieciom. Jako akt szczegółowy, dotyczy kwestii ochrony praw dziecka i jest jednym z ogniw ogólnego systemu międzynarodowej ochrony praw człowieka. Rola tego dokumentu polega przede wszystkim na poszerzeniu katalogu praw dzieci, uwzględniając zarówno postanowienia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz Deklaracji Genewskiej. W swojej treści Deklaracja Praw Dziecka rozszerzyła zakres ochrony na dzieci ułomne, chore umysłowo, nieprzystosowane społecznie i sieroty. Zrównała także w prawach dzieci pozamałżeńskie. Stanowiła ona wzorzec praw dziecka, a zarazem katalog

⁹ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).

¹⁰ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z dnia 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).

¹¹ M. Balcerek, *Prawa Dziecka*, Warszawa 1986, s. 130–131.

¹² E. Czyż, *Prawa*, dz. cyt., s. 11.

jego uprawnień w świecie dorosłych. Była aktem prawnym zlecającym państwom ustanowienie w swoich prawodawstwach krajowych określonych praw dziecka. Zobowiązywała narody i państwa do poszanowania, przestrzegania i ochrony tych praw.

Punktem kulminacyjnym zabiegów zabezpieczających prawną sytuację dziecka było ratyfikowanie 20 listopada 1989 r. przez Zgromadzenia Ogólne Narodów Zjednoczonych Konwencji o Prawach Dziecka¹³. „Konwencja o Prawach Dziecka jest umową międzynarodową, której przepisy wiążą państwa-strony konwencji ratyfikujące tę konwencję. Jednocześnie jest ona uniwersalnym, wiążącym prawnie państwa-strony, traktatem międzynarodowym. Konwencję nazywa się światową konstytucją praw dziecka, jest porozumieniem wzbogacającym wydatnie i na jakościowo innym poziomie międzynarodową ochronę i promocję praw dziecka. Rozwija i uszczegóławia prawa dziecka zawarte w: Deklaracji Praw Dziecka, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz w Paktach Praw Człowieka. Postanowienia Konwencji dotyczą dziecka urodzonego, które nie ukończyło 18 roku życia. Nie różnicuje się uprawnień w zależności od wieku, natomiast używa się sformułowania stosowanie się do wieku. Katalog praw, który został przyznany dziecku w Konwencji obejmuje: prawa cywilne, socjalne, kulturalne i polityczne. Nie przyznaje się praw ekonomicznych wychodząc z założenia, że dziecko powinno się uczyć, a nie pracować¹⁴.

Organem monitorującym przestrzeganie konwencji jest Komitet Praw Dziecka działający przy Organizacji Narodów Zjednoczonych. Dodatkowymi organizacjami opiniotwórczymi i wykonawczymi w Komitecie Praw Dziecka są wyspecjalizowane w tej kwestii agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych. Należą do nich: Fundusz Narodów Zjednoczonych Pomocy Dzieciom (na rzecz Dzieci) czyli UNICEF, Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) oraz

¹³ Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r., nr 120, poz. 526).

¹⁴ E. Czyż, *Konwencja o Prawach Dziecka* [w:] E. Czyż (red.), *Dziecko i jego prawa*, Warszawa 1992, s. 15.

UNESCO. Oprócz Komitetu Praw Dziecka Narodów Zjednoczonych są one głównymi podmiotami w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wśród wielu organizacji międzynarodowych działających w ramach ONZ szczególne miejsce w dziedzinie opieki nad dzieckiem w skali ogólnoświatowej zajmuje UNICEF. Jako kontynuator Międzynarodowego Związku Pomocy Dzieciom UNICEF jest promotorem praw dziecka do opieki, wychowania i zabezpieczenia społecznego. Swą działalnością opiekuńczą obejmuje prawie wszystkie kraje świata.

Dokumentem, który jest konsekwencją uznania kwestii ochrony praw dzieci za priorytet polityki Unii Europejskiej jest akt: „Przemiany rodzicielstwa: dzisiaj dzieci, jutro rodzice”, w którym przedstawiono problem wspierania rodzicielstwa w najlepszym interesie dziecka. Prawa dziecka chroni również Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich z 4 lipca 2006 roku, który nosi nazwę: „W kierunku strategii Unii Europejskiej na rzecz praw dziecka”. Dokument ten proponuje wypracowanie kompleksowej strategii Unii Europejskiej na rzecz skutecznego propagowania i ochrony praw dzieci w różnych dziedzinach polityki zewnętrznej i wewnętrznej Unii.

W polskim systemie, prawa dziecka gwarantowane są przez Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵, umowy międzynarodowe, ustawy oraz akty wykonawcze. Najwięcej regulacji znajduje się w Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku, jest ona podstawowym źródłem dla kształtowania przepisów prawa dotyczących ochrony dziecka. Konstytucja RP przewiduje obowiązek państwa do otoczenia szczególnie troskliwą opieką wychowanie młodzieży, zapewnienie jej najszerszych możliwości rozwoju, prawo do nauki, bezpłatne szkolnictwo, powszechne i obowiązkowe szkoły podstawowe. Na rodziców nakłada obowiązek wychowania dzieci na prawych i świadomych swych obywateli. Inne postanowienia Konstytucji zapewniają równouprawnienie wszystkich dzieci niezależnie od narodowości, rasy, wyznania, a także

¹⁵ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz. U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).

gwarantują dzieciom urodzonym poza małżeństwem te same prawa, jakie mają dzieci urodzone w małżeństwie¹⁶.

Ochronę prawną dziecka i rodziny ustalają zapisy w licznych aktach prawnych, zarówno w dokumentach międzynarodowych jak i krajowych. Stanowią one gwarancję ochrony praw dziecka, dziecka często milczącego, które jako najmłodszy, bezbronny członek rodziny staje się ofiarą agresji i przemocy.

Przybliżając tematykę agresji i przemocy wobec dzieci należy zwrócić uwagę na aspekty terminologiczne. Jedną z definicji „przemocy” jest ta sformułowana przez I. Pospiszyl, według której przemoc to: „wszelkie nieprzypadkowe akty wykorzystujące przewagę sprawcy, które godzą w osobistą wolność jednostki, przyczyniają się do jej fizycznej lub psychicznej szkody i wykraczają poza społeczne normy wzajemnych kontaktów, albo też wszelkie akty udręczenia i okrucieństwa”¹⁷. Natomiast amerykańskie Centrum Pomocy Dzieciom Krzywdzonym i zaniedbywanym określiło przemoc jako fizyczne lub umyślone działanie na szkodę, wykorzystywanie seksualne, zaniedbywanie lub maltretowanie dziecka poniżej 18 roku życia przez osobę, która jest odpowiedzialna za jego pomyślny rozwój oraz działania, będące zagrożeniem dla jego rozwoju¹⁸.

Przemoc bardzo często postrzegana jest jednowymiarowo, zaś tak naprawdę możemy wyróżnić kilka jej form:

- przemoc fizyczna,
- przemoc psychiczna (lub emocjonalna),
- przemoc seksualna (nadużycia seksualne),
- zaniedbanie.

¹⁶ H. Kołakowska-Przełomiec, *Prawo polskie a Konwencja o prawach dziecka* [w:] E. Czyż (red.), *Dziecko i jego prawa*, Warszawa 1992, s. 51.

¹⁷ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie* [w:] B. Urban, J. Stanik (red.), *Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna*, t. 2, Warszawa 2008, s. 57.

¹⁸ V. Kwiatkowska-Darul, *Przemoc wobec dziecka* [w:] W. Bednarek, S. Pikulski (red.), *Prawne i administracyjne aspekty bezpieczeństwa osób i porządku publicznego w okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej*, Olsztyn 2000, s. 164.

Przemoc fizyczna jest tą, o której słyszymy najczęściej i której znamiona zauważyć można najłatwiej. Temat znęcania się nad dziećmi pojawia się zawsze wtedy, kiedy docierają do nas informacje o pobitym dziecku, które zmarło lub trafiło do szpitala. Również duże piętno na dziecku wywierają pozostałe formy przemocy. Nie rzadko pojawiają się sytuacje, że występowaniu jednej formy przemocy towarzyszy także i inna jej postać. Również każdy rodzaj przemocy fizycznej jest także przemocą emocjonalną¹⁹.

Rozmiar przemocy psychicznej wobec dzieci jest ogromny. Trudno określić jednak liczbę osób, które stały się jej ofiarami. Jest to wynikiem dwóch powodów. Pierwszym z nich jest to rodzaj przemocy, której konsekwencje są zazwyczaj odległe w czasie, natomiast drugim powodem jest to, iż bardzo trudno ustalić związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy samym aktem przemocy a jej efektami, które są możliwe do zdiagnozowania²⁰.

Następnym rodzajem przemocy jest przemoc seksualna. Są to zachowania określane inaczej jako nadużycia seksualne lub molestowanie seksualne. Nadużycia seksualne obejmują również zachowania ekshibicjonistyczne, uwodzenie, świadome czynienie z dziecka świadka aktów płciowych, zachęcanie do oglądania pornografii lub rozbierania się.

Również formą przemocy wobec dziecka jest zaniedbanie. Jest to ciągle niezaspokajanie podstawowych potrzeb fizycznych i emocjonalny dziecka tzn.: niewystarczająca ilość pożywienia, miłości, ciepła, opieki, zachęty, pochwały, troski.

Agresja wobec dzieci jest zjawiskiem powszechnym. Warto przyjrzeć się jej przyczynom oraz uwarunkowaniom społecznym.

¹⁹ K. Murawska, *Dziecko krzywdzone. Zjawisko. Charakterystyka programu profilaktycznego dla małych dzieci* [w:] N. Ogińska-Bulik (red.), „Zeszyty naukowe” nr 8, wyd. Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2000, s. 33.

²⁰ M. Kątna, *Dziecko krzywdzone – ofiara przemocy w rodzinie* [w:] K. Pikor, W. Walc (red.), *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, Rzeszów 2002, s. 16.

Przemoc wobec dzieci jest zjawiskiem głęboko patologicznym i szkodliwym nie tylko w wymiarze jednostkowym, ale również społecznym, o czym świadczy sposób działania i funkcjonowania samych sprawców przemocy.

Pierwszy element, który składał się na próby wyjaśnienia przyczyn przemocy wobec dzieci i został zaproponowany przez medycynę skupiał się na zaburzeniach psychicznych²¹. Natomiast według nurtu socjologicznego, źródła przyczyn przemocy wobec dzieci tkwią w „chorym” społeczeństwie, biorąc pod uwagę: trudne warunki mieszkalne (nadmierne zatłoczenie), bieda, bezrobocie, wyobcowanie społeczne, niskie płace, brak wsparcia społecznego dla członków rodziny, a także charakterystyczne dla danej kultury postawy wobec agresji i przemocy, zwłaszcza aprobatą dla kar fizycznych w procesie wychowania.

Analizując przyczyny przemocy i agresji wobec dzieci można zauważyć, że o sposobie ich traktowania stosując wobec nich przemoc i agresję decydują: zaburzona osobowość, kulturowo określone wzory postaw wobec przemocy, struktura społeczna, system norm funkcjonujących w otoczeniu rodziny, charakter instytucji, a także pewne ogólne zasady relacji interpersonalnych tkwiące w środowisku²² i wiele innych czynników, które nie są nam znane i z którymi należy walczyć i im przeciwdziałać.

Aby zredukować przemoc wobec dzieci należy jej przeciwdziałać, co najczęściej organizuje się w trzech płaszczyznach: Pierwszą płaszczyzną stanowią działania interwencyjne. Polegają one na uniemożliwieniu dalszego krzywdzenia dziecka i udzieleniu mu pierwszej pomocy, szczególnie przez specjalistów. Drugą płaszczyzną przeciwdziałania przemocy są działania terapeutyczno-lecznicze, które dążą do zminimalizowania i usunięcia doznanych urazów i krzywd. Wykrywanie krzywdzenia dziecka ma sens, jeżeli jest szybko leczone. Jednak nie zawsze jest to możliwe gdyż nie

²¹A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci* (tłum. P. Rak), Kraków 2002, s. 84.

²² W. Walc, *Uwarunkowania krzywdzenia dzieci w rodzinie* [w:] K. Pikor, W. Walc (red.), *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, Rzeszów 2002, s. 59.

ma u nas dostatecznej liczby odpowiednio wyszkolonych terapeutów. Również sami rodzice niechętnie poddają się procesowi leczenia²³.

Trzecią płaszczyzną przeciwdziałania przemocy w rodzinie jest profilaktyka. W związku z narastaniem zjawiska przemocy wobec dzieci wydaje się, iż jest ona najlepszym sposobem, który chroni i zapobiega krzywdzenia dziecka, głównie dzięki popularyzacji wiedzy o omawianym zjawisku, sposobach rozpoznawania przemocy i wyrobieniu umiejętności przeciwstawiania się jej.

W mentalności rodziców i opiekunów brakuje pewnych zachowań oraz wypracowanych metod uzyskiwania pozytywnych relacji ze swoimi pociechami. Często prowadzi to do konfliktów, złych zachowań, a w efekcie do karania dzieci przemocą bez wytłumaczenia im przyczyn takiej, a nie innej kary. Prowadzi to do tego, iż od najmłodszych lat są one przyzwyczajane do przemocy. Istnieje ryzyko, że później, gdy dorosną, nauczone złym przykładem będą uciekać się do przemocy i tak problem ten zdaje się przenikać z pokolenia na pokolenie. Ważne jest by nie przechodzić obojętnie wobec takich sytuacji i reagować na każde, nawet najmniejsze przesłanki, że może dziać się coś złego. Przykłady ludzi takich jak Janusz Korczak, którzy zadedykowali swoje życie w walce o lepsze jutro dziecka pokazują, że tylko i wyłącznie my, ludzie możemy przyczynić się do tego by owe zasady były respektowane. Warto jednak pamiętać też, że jeżeli chcemy zmieniać świat, wypadaloby zacząć od nas samych.

²³ J. Zamorski, *Pomoc duszpasterska dzieciom wywodzącym się z rodzin z przejawami przemocy* [w:] I. Kurlak, A. Gretkowski (red.), *Pomoc dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej: teoria, historia, praktyka*, Stalowa Wola-Sandomierz 2008, s. 276–277.